

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ПАНСИОНЪТ НА ТОДОР МИНКОВ И ВРЪЗКИТЕ МУ С МОСКОВСКИТЕ СЛАВЯНОФИЛИ И БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ

Андрей Андреев

След поражението си в Кримската война Русия изпаднала в международна изолация и не била в състояние да провежда активна външна политика. Като не желала да се откаже от традиционните си сфери тя търсела нови пътища за запазване на своето влияние сред християните в Османската империя и сред славянското население на Австрия (от 1867 г. Австро-Унгария)¹.

През XVIII и началото на XIX в. православната идея представлявала основа за пропаганда на руското влияние на Балканския полуостров. Общата религия, шедрото подпомагане на църкви и манастири, създали широка популярност на Русия сред християнското население на Османската империя. През втората половина на XIX в., без да се отказва от пропагандата на православието, руската външна политика потърсила нови форми на проникване сред славянското население на Турция и Австро-Унгария. Необходимо е да се има предвид факта, че повечето от западните славяни не били православни, а трябвало да се търсят и нови способности за противодействие на западноевропейската културна експанзия на Балканите. В тази връзка с оформила идеята за предоставяне на възможности за получаване на образование в Русия на млади славяни от споменатите две държави. Този процес обхванал широко и българските земи. До тогава български младежи учили в руски учебни заведения на свои или общински разноски или пък подпомагани от дарители. Техният брой не бил малък, но едва след Кримската война значително число българи получили образование в Русия. Основният организатор и координатор на това начинание бил Московският славянски благотворителен комитет². Вниманието на руското правителство и славянофилите не е насочено само към желаещите да получат висше образование. Немалък брой българи, сърби, черногорци, хървати и др. получили средно образование, като повечето от тях в последствие се насочили към различни висши училища в Русия. Внимание е отделено и на учението на девойки от посочените страни. Появата на пансион, даващ гимназиално образование на младежи от Османската империя и отчасти от Австро-Унгария се дължи не само на разбирането, че младите по-лесно се възпитават, и у тях може да се формират желани от славянофилите качества. Това разбира се било водещ мотив у тях, но и чисто практически съображения повлияли при създаването и развитието на пансиона в град Николаев. Обикновено

младежите, които пристигали в Русия нямали необходимата подготовка за постъпване във висши училища. И ако за някои от тях, като Московския университет, това се решавало с постъпване за една година като слушатели, то без класическа гимназия, не можело да се кандидатства за Медицинска академия. Трудности на младите славяни създавало и недостатъчното, или пълното непознаване на руски език. Всички тези съображения довели до откриването на славянския пансион в южния руски град Николаев.

Южнославянският пансион бил открит през 1862 г. към Николаевската гимназия. На следващата година за възпитател в него бил назначен българинът от Русе Тодор Николаев (Николаевич) Минков. По същото време в него постъпили и първите българчета. Руското правителство закрило пансиона през 1865 г., но след усилията на Минков и застъпничеството на видни руски общественици и държавници, той възобновил своето съществуване през 1867 г. като частен пансион на Т. Минков, управляван от него.

Пансионът на Минков в град Николаев дал образование на голям брой млади хора, включително и на видни възрожденски и следосвобожденски дейци като М. Греков, Ат. Узунов, Вл. Золотович, Г. Золотович, Ст. Тошкович, Д. Тошкович, П. Волов и редица други. При ролята, която играел пансионът интерес към дейността му проявяват редица изследователи. Първите страници за него са дело най-вече на бивши пансионери. В ново време въпросът е разглеждан в трудовете на С. Никитин, К. Поглубко, Ц. Генев, Н. Генчев, И. Стоянов, Е. Хаджиниколова и други³.

Сведения за Минков и Южнославянския пансион се получават, като от спомени на бивши пансионери, така и от архивните фондове на самия Минков, Московския славянски благотворителен комитет, личния фонд на Н. Игнатиев⁴. Кореспонденцията на Тодор Минков с водачите на славянофилите, с директора на Азиатския департамент, личната му преписка с И. Аксаков, Н. Игнатиев и др., дава интересни сведения за създаването и развитието на пансиона, проблемите пред последния, финансирането му и т. н. Това предоставя възможност за изясняване на отделни детайли от историята на Южнославянския пансион в гр. Николаев, по-конкретно широкото участие на българската емиграция (не само в Русия), на цариградските българи, а по-късно и на Екзархията в създаването, подпомагането и набирането на ученици за пансиона на Минков.

Идеята за създаване на учебно заведение, където младежи от Балканския полуостров да получават гимназиално образование се зародила не само сред руските славянофили и политици в Азиатския департамент. Към нея отношение имат и наши възрожденски деятели от България, българската колония в Цариград и емиграцията от Румъния и Южна Русия. Съществувала дискусия къде е най-подходящото място за откриване на такъв пансион. Н. Геров, например настоявал той да бъде основан в Цариград или Пловдив, С. Филаретов – в София, имало предложение за Цариград, Търново, Габрово, Одеса или някое от българските селища в Бесарабия. Изборът паднал на град Николаев, като решаваща дума имали министърът на външните работи А. М. Горчаков, директорът на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов, граф Н. П. Игнатиев, а също и славянофилските водачи Н. А. Попов и И. С. Аксаков⁵. Подобна намеса не била случайна. Още преди Кримската война немалко българи учили в Русия. Идеята те да се събират в един определен район дълго не се реализирала поради тромавата руска бюрокрация. Наложила се високопоставена намеса за реализиране на плановете на руското правителство за контрол на образованието на млади хора, идващи от Османската империя.

Пансионът в град Николаев е основан през 1863 г., като заповедта за неговото създаване е от 14 юни 1862 г.⁶ За негов управител е назначен Тодор Минков. Той се отличавал с твърда вяра в мисията на Русия и имал последователни славянофилски възгледи, които демонстрирал при всеки изгоден случай. Минков имал и определени идеи за обучението на младите славяни. Поставял си за цел, възпитание у тях на преданост към славянската идея и Русия и противопоставяне на западните културни тенденции. В писмιο до И. Аксаков от 24 април 1868 г., той пише: “Аз съм враг на западното образование и ненавиждам тези, които са получили образование на Запад. Наистина аз там съм завършил своето образование, но имах добър ръководител – славянина Маринович”⁷. Т. Минков имал близки отношения с Н. Игнатиев, И. Аксаков и П. Стремоухов. Именно те имали решаваща роля за назначаването му за управител на Николаевския пансион. По въпроса благодарение на чия препоръка Минков поел ръководството му, съществуват различни мнения. Познанството му с някои от ръководителите на славянофилското движение, внася допълнителни затруднения в изясняването на първите стъпки на просветния деец след пристигането му от Дрезден в Русия през 1863 г. Сведения за това дава една по-късна записка на Т. Минков, в която той прави преглед на дейността си в Русия до 1870 г. и излага идеите си за образованието на южните славяни⁸.

През 1863 г. по време на полското въстание, живеещият в Дрезден Минков, заминал за разбунтувалите се райони, придружен от двама сърби – Мишкович и Маркович. Според неговите думи той желаел да изучи партизанската война и при нужда да я прилага на Балканския полуостров. Минков “... бидейки верен на славянските руски идеи” не желаел да служи при поляците. Поради това, стигайки до Варшава, той подал молба до великия княз Константин Николаевич, да бъде приет на руска служба и приложил атестата си за доброволец в руската армия по време на Кримската война (1853 – 1856 г.). Последвало разпореждане, с което българинът бил зачислен към щаба на командира на гвардията барон Корф⁹.

Т. Минков обаче бил решен да реализира идеите си за образование на славяните. Воден от тази си идея заминал за Санкт Петербург, където се представил в Азиатския департамент. Вероятно срещата му с Н. Игнатиев и П. Стремоухов допринесла твърде много за по-нататъшната му работа. Минков развил идеите си за организиране на училище за млади славяни в някой от руските градове. Според него славяните от Турция не са свикнали с Европа и големите градове там им оставали чужди. В тях намирали много развлечения “и отивали към уличен живот и гибел”. Би било добре да се определи един град, наподобяващ познатите им условия”¹⁰. Освен това Минков предлагал и определил социален подбор на учениците. Трябвало да се дава образование на “децата на висшата класа – имотните сред българите”. “Хората получили тук образование и нямащи имущество в родината си, не са така привързани към нея, както първите” – твърди той. Друг съвет е да има възрастова граница за учениците, като се отбелязва, че до този момент в Русия идвали предимно възрастни славяни¹¹.

Т. Минков пристигнал в Николаев, за да поеме поста на управител на 27 септември 1863 г. Със себе си водел първия пансионер – Димитър Вавов от с. Градец, Котленско¹². Идването на Минков в пансиона довело до приток на млади българи в него. Набирането ставало предимно от руските консули в българските земи, като се спазвали някои правила – да бъдат между 10 и 15 години, да имат начално образование и известни познания по руски език, като последното често се пренебрегвало¹³.

Закриването на пансиона било решено от Министерството на народното просвещение на 11 март 1865 г. Министерството имало намерение да се прехвърли обучението на младите славяни към Николаевската гимназия и Новорусийския университет, като за целта то отпуснало 20 стипендии. Окончателното закриване станало със съгласувано решение на Министерството на народното просвещение и Военното министерство: учебните заведения в гр. Николаев били отнети от Одеския учебен окръг и минали на подчинение на военния губернатор. Именно последният поиска ликвидирането на славянския пансион и предаването на сградата му на разширяващата се Николаевска гимназия¹⁴. Властите посочили като причина за затваряне на пансиона икономически затруднения, а също и стремеж обучаваните там младежи да се интегрират по-лесно в руска среда. Едва ли обаче това са били единствените съображения на губернатора на Одеса. Наистина повечето изследователи на проблема изтъкват на преден план именно икономическите причини, но най-точна като че ли е оценката на Н. Генчев, че руските власти желали "... да разбият компактна българска група"¹⁵.

Борбата на Минков срещу това решение и за възстановяване на пансиона е крайно упорита. Той предприел широка кампания, като търсел съюзници както в Русия, така и сред българите в Цариград и емиграцията. Той намерил силна подкрепа сред славянските комитети, а също и в Азиатския департамент. Позовавал се на пресата в Османската империя и на настроената сред цариградските българи. Просветният деец защитавал пансионната форма на обучение и се противопоставял на прехвърлянето на ученици в частни квартири. Минков се обърнал за съдействие към Н. Игнатиев, тогава посланик в Цариград, към новият директор на Азиатския департамент П. Стремоухов и към известните славянофилски водачи И. Аксаков, М. Хитрово и Н. Попов¹⁶. В писмо до И. Аксаков от пролетта на 1865 г. освен молба за защита на пансиона, Минков доразвива идеите си за образованието на българи в Русия. Той се оплаква от попечителя на Одеския учебен окръг Аршимович и същевременно е недоволен от адмирал Глазенап, на който се подчинявали училищата в окръга след промените от началото на 1865 г. В писмото се наемква, че "бидейки немец", Глазенап не е заинтересован от интересите на славянството. Според Минков, българите не трябвало да учат в Одеския или Киевския университет, а в Московския. Одеса е характеризирана като "неруски град", със свободен живот, който подтиква студентите "към упадък". В Киевския университет царял дух в "изгода на поляците" и също не бил подходящ за младите българи¹⁷. Едва ли само уверенията на Т. Минков за преимуществата на Московския университет са натежали пред водачите на славянофилите, но е факт, че до 1878 г. мнозинството българи, учещи в Русия, са концентрирани именно в Москва. Изключение правели студентите от Медицинска академия в Санкт Петербург и част от следващите в духовни училища¹⁸.

В борбата си Т. Минков бил насърчен от позицията на Азиатския департамент и подкрепата на славянофилските кръгове. От съществено значение е и упоритостта на самия Минков, която в крайна сметка дала резултат. На 10 февруари 1867 г. той получил разрешение за откриване на Южнославянски пансион в град Николаев, като частно учебно заведение, чийто собственик и управител бил самият той. Според него това решение (пансионът да бъде частен), се дължало на следните съображения: правителството имало възможност да поеме издръжката само на 35 ученика за гимназиалния курс. Освен това трябвало да се осигурят възпитатели, да се приемат деца, учещи на собствени разноски,

издържани от общини или от частни спомоществуватели¹⁹.

Интерес предизвиква въпроса за финансирането на пансиона. Още при възстановяването му през 1867 г. било ясно, че държавата се ангажираля пряко с издръжката само на 35 пенсионери. Според цитираните по-горе документи броят им в края на 1869 г. и началото на 1870 г. бил 69 души²⁰. Пансионът се отличавал с добро ниво на битово обзавеждане, притежавал голяма библиотека, в него работели трима надзиратели, възпитатели, лекар и прислуга. Управителят непрекъснато изпращал писма до различни инстанции – до правителството, славянските комитети, Одеското българско настоятелство, българските колонии в Цариград и Румъния, до Екзархията и др., с молба за финансова подкрепа. По този начин пансионът получил широка известност и Минков успявал да набави необходимите средства, като в отделни случаи сам поемал издръжката на бедни деца. От създаването на пансиона до края на 1874 г. на негова сметка учили общо 32 българи. В Николаев се обучавали и сърби, хървати, молдавци, арменци, кюрди, но българите представлявали най-многобройната група. Приходите на пансиона били несигурни, за което свидетелстват спомените на бивши пенсионери. Същото личи и от кореспонденцията на Минков. В писмата си той почти винаги моли за пари за нуждите на отделни ученици²¹.

Веднага след възстановяването на пансиона Минков се обърнал с молба за финансова подкрепа към Азиатския департамент, Московския славянски благотворителен комитет и към българската колония в Румъния. През 1869 г. пансионът бил посетен от чиновника от Азиатския департамент А. Хитрово, а на следващата година от секретаря на Московския славянски комитет – Н. Попов и от журналисти от в. "Новорусийски телеграф". Отзивите на посетителите за пансиона били много добри. Едновременно с това Минков се стремел да настрои благоприятно за себе си и пансиона водачите на славянските комитети. В беседа с Нил Попов, а по-късно и в писмо до И. Аксаков, той се оплакал от привилегированото положение на Николаевската гимназия. Въмъкнати са и обичайните за Минков обвинения, с които той често спекулира пред ръководството на славянските комитети: "... започвайки от попечителя Директора, много от учителите са от немски произход". С това той обяснява, че те се стремели да попречат на развитието на славянския пансион. Минков настоявал оглавяването от него учебно заведение да бъде отново подчинено на Одеския окръг. Тези искания той формулирал, заедно с нападите срещу Николаевската гимназия, в лични срещи през зимата на 1869 г. с министъра на образованието граф Толстой и с директора на Азиатския департамент Стремоухов в Санкт Петербург²².

Немалка част от средствата за пансиона постъпвали от славянските комитети под формата на стипендии или лични дарения от отделни членове. Славянофилите организирали и акции за събиране на средства от частни лица, използвани за подпомагане на различни начинания. Част от тях са постъпвали и в пансиона в Николаев. Това обаче не представлявало постоянна помощ и ръководството на училището трябвало да търси и други източници на приходи.

Т. Минков търсел и получавал финансова подкрепа от българската емиграция в Южна Русия и Румъния, а също от цариградските българи и Екзархията. Трябва да се има предвид, че общините от България издържали своите възпитаници, а помощта от емиграцията не представлявала само стипендии и част от нея се ползвала по преценка на

Минков за различни нужди на пансиона. В отговор на негова молба за помощ, букурещките българи изпратили в Николаев свой представител – Шопов. Той дал добри отзиви за учебното заведение и след посещението му броят на учениците нарастнал. Може да се предположи, че пансионът получил подкрепа от заможната българска колония в Букурещ, в частност от дейците на “Добродетелна дружина”. Отбелязано е, че в числото на новите ученици били и деца на “... значими лица”²³. С контактите си с българската емиграция пансионът в Николаев се налагал като престижно училище.

Оценките за дейността на Т. Минков и ръководеният от него пансион са твърде противоречиви сред съвременниците му. Полемиците в печата, атаките срещу самия Минков и методите му на възпитание отразяват и противоречията сред българската емиграция. Някои от обвиненията имат основания, други са плод на страсти сред нашето възрожденско общество. Отзивите са белязани със знака на пълното отричане, до възхвала на дейността на Южнославянския пансион. Проруски ориентирани организации възторжено описват дейността на Минков, докато революционното крило се обявява против стила на казионно руско обучение и военния ред в пансиона²⁴.

Наистина Т. Минков поддържал строга, би могло да се каже дори военна дисциплина в пансиона, който ръководел. Той се придържал към собствените си виждания, като се съобразявал с консервативната руска образователна система, а също и с патриархалния възрожденски морал. Последното му печелело симпатиите на по-консервативно настроените български възрожденски дейци. Съществували и конфликти с някой от по-възрастните ученици, за които пише Д. Войников във в. “Напредък” през 1874 г. Минков бил обвиняван още, че се натрапвал и угодничел пред лидерите на славянските комитети и други руски политици с цел облагодетелстване. Вярно е, че в кореспонденцията си просветният деец всячески афиширал привързаността си към славянската идея и омразата си към “Запада”. Това били подходящи думи за славянофилските лидери, а и отразявали възгледите на самия Минков. Търсената изгода била преди всичко за пансиона и учениците му.

Безспорно методите на Тодор Минков били твърде сурови и заслужено са критикувани от редица български националреволюционери. Ако в случая можем да приемем упреците за справедливи, то едва ли обвиненията за присвояване на средства са имали основания. Подобни съмнения се появили в началото на 70-те години на XIX в. Именно подозренията в злоупотреби дали повод на Екзарха да определи Д. Войников да извърши проверка в Южнославянския пансион. В сбит вид резултатите са публикувани във в. “Напредък” през 1874 г. Вероятно ревизиращите са били благоприятно настроени към Минков, тъй като в вводната част на заключението им са дадени оправдания, звучащи твърде често в писмата на управителя на пансиона. Има се предвид, че училището търпяло притеснения от бившия военен губернатор и от страна на местните немци, които се стремели да вредят на славянското дело. Обвиненията в различни вестници са приписвани на оплакванията на наказани ученици, които се стремели да отмъстят на строгия управител на Южнославянския пансион. Интерес представлява частта от заключението на Войников за финансовата дейност на Минков, като управител на пансиона. В него категорично се отхвърлят обвиненията за злоупотреби. Според ревизията, Минков влагал свои пари в издръжката на пансиона. Той продал имението си в Таврическа губерния, а съпругата му също прибавила значителна сума от зестрата си. За периода 1867 – 1874 г. управителят

издържал на своя сметка 32 ученика за различен срок от време, при 250 рубли едногодишна такса. За тяхната издръжка той похарчил общо 16437 р. и 50 коп., една значителна за времето си сума²⁵.

В извлечението от ревизията, представено на Московския славянски благотворителен комитет е записано, че тя е проведена по желание “... на българския Екзарх и други патриоти”²⁶. Възниква въпросът защо Екзарха разпорежда проверка за пансиона в Николаев и какво се крие под термина “други патриоти”. Изпращането на извлечение от заключението на комисията в Московския славянски комитет не е изненада, предвид близките отношения на Минков с ръководителите му и подкрепата, която славянофилите давали за пансиона. Едва ли би било възможно без близки отношения и финансова подкрепа от страна на българската емиграция и Екзархията за пансиона в Николаев, управителят му да се съгласи на подобна проверка. Явно Екзархът е изразител на желанието на българските колонии в Цариград, Румъния и Одеса пансионът да бъде ревизиран и обвиненията срещу него опровергани.

В заключение може да се каже, че Южнославянският пансион град Николаев, със собственик и управител Тодор Минков, е важен елемент в българското възрожденско образование. В него получили гимназиална подготовка редица наши културни, обществени и политически дейци. Т. Минков налагал сурова дисциплина в пансиона, съобразно руските образователни изисквания. Това довело до твърде противоречиви оценки за дейността му от съвременниците и до остра критика от страна на революционната емиграция.

Пансионът в Николаев обикновено се разглежда като учебно заведение, създадено и поддържано с руски средства. Отдава се и дължимото на енергията на Т. Минков за възобновяването му през 1867 г. и успешното му функциониране в следващите десетилетия. Без да се подценява финансовата и политическата подкрепа от страна на руската държава и славянските комитети, необходимо е да се има предвид, че пансионът в немалка степен е и българско дело. Част от учениците били издържани от своите общини или от спомоществуватели. Ревизията на Войников от 1874 г. показала, че Минков е похарчил крупна сума, каквито доходи той нямал. Извън нея се е плащало още и за поддръжка на пансиона, медицинско обслужване и др. Това ни кара да предположим, че пансионът е получавал значителни суми от българската емиграция. Руската държава определила още през 1867 г. точно колко стипендии отпуска – 35. Учениците надвишавали значително това число. Още през 1869 г. броят им нарастнал. Това станало след посещението на пратеник на “Добродетелна дружина”. Това говори, че заможните българи от Румъния подкрепили пансиона. В следващите години децата на някои от тях станали ученици в Николаев. Извън съмнение е подкрепата от страна на Одеското българско настоятелство. Разпоредената от Екзарха финансова проверка пък говори и за близки контакти с Екзархията и българската колония в Цариград.

Изложеното виждане може да бъде оспорвано, но настоящата работа не се стреми да постави точка на разглеждания проблем. Южнославянският пансион в град Николаев и дейността на Тодор Минков и за в бъдеще ще бъдат обект на изследвания и дискусии.

Бележки

¹ По-подробно: Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980.

² **Никитин, С. А.** Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 г. М., 1960; **Генов, Ц.** Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858 – 1878 г.). С., 1986; **Андреев, А.** Московският славянски благотворителен комитет и западните религиозни мисии в българските земи (1858 – 1876 г.). В: Религия и църква в България, С., 135 – 144.

³ **Греков, М.** Спомени. С., 1971; **Ганчев, Д.** Спомени (1864 – 1887 г.). С., 1939; **Оджаков, П.** Южнославянският пансион на Т. Минков в Русия – град Николаев. Материали из историята на учебното дело в България. Св. 2, С., 1905; **Поглубко, К. И.** За да бъдат полезни на народа си. С., 1976; **Генчев, Н.** Българската национална просвета в Русия след Кримската война. В: Год. СУ, ИФ, 66, 1975, 293 – 373; **Стоянов, И.** Документи за разпространението на славянофилския вестник “День” (1861 – 1865 г.) сред българите. Векове, № 5, 1986, 80 – 84; **Хаджиниколова, Е.** Българските преселници в Южните области на Русия (1856 – 1877 г.). С., 1987.

⁴ НБКМ – БИА, ф. 29 (Тодор Минков); ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), ф. 1750 (Московский славянский благотворительный комитет).

⁵ **Хаджиниколова, Е.** Цит. съч., 116 – 118.

⁶ Пак там, с. 117.

⁷ ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 68, л. 110.

⁸ **Хаджиниколова, Е.** Цит. съч., с. 118. Минков наистина се стреми да демонстрира славянофилските си възгледи при всеки удобен случай. Още при пристигането си в Русия пише статия за вестник “День”, въпреки, че още не знаел добре руски език. Вж.: **Стоянов, И.** Цит. съч., с. 84; Прави впечатление, че Минков упорито налага мнението, че постъпващите от българските земи младежи, нямат необходимата подготовка. Явно е желал задължително да преминават курс на обучение през пансиона в Николаев. Тези вярвания той развивал и след Освобождението. Вж.: **Палангурски, М.** България в балканската политика на Русия (1899 – 1903 г.). В: Търново, 1996, с. 88.

⁹ ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 42, л. 1.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, л. 2, о. с.

¹² **Генчев, Н.** Цит. съч., с. 330.

¹³ **Хаджиниколова, Е.** Цит. съч., с. 115.

¹⁴ ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 42, л. 2.

¹⁵ **Генчев, Н.** Цит. съч. с. 331.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 67, л. 5.

¹⁸ **Попов, Н. А.** Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858 – 1868 гг.). Славянского благотворительного комитета в Москве. Вып. 1, М., 1871.

¹⁹ ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 42, л. 4.

²⁰ Пак там. По въпроса за различните мнения на броя на учениците вж.: **Хаджиниколова, Е.** Цит. съч., с. 123.

²¹ **Ганчев, Н.** Цит. съч., 16 – 18.

²² ГАРФ, ф. 1750, оп. 1, а. е. 67, 4 – 7.

²³ Пак там, а. е. 42, л. 4.

²⁴ По-подробно: **Генчев, Н.** Цит. съч., с. 333.

²⁵ ГАРФ, ф. 1750, а. е. 46, 1 – 3.

²⁶ Пак там, л. 1.